

vzorce lidství

Naděžda Pelcová

filosofické základy
pedagogické
antropologie

portál

vzorce lidství

Naděžda Pelcová

filosofické základy
pedagogické
antropologie

portál

KATALOGIZACE V KNIZE - NÁRODNÍ KNIHOVNA ČR

Pelcová, Naděžda

Vzorce lidství / Naděžda Pelcová. – Vyd.2., přeprac. a rozš.,
V Portálu 1. – Praha : Portál, 2010. – 264 s.
ISBN 978-80-7367-756-5 (brož.)

141.319.8 * 37.015.2 * 37.013.73

- filozofická antropologie
- pedagogická antropologie
- filozofie výchovy
- učebnice

14 - Filozofické systémy a hlediska [5]

37.016 - Učební osnovy. Vyučovací předměty. Učebnice [22]

Lektorovali doc. PhDr. Ilona Semrádová, CSc.,
PhDr. Jana Šturzová, Ph.D., a prof. ThDr. et ThDr. Otakar A. Funda

© Naděžda Pelcová, 2010

© Portál, s. r. o., Praha 2010

ISBN 978-80-7367-756-5

Obsah

<i>Summary</i>	9
<i>Slovo autora</i>	11
1 Úvod	13
Proč se ptáme.	14
Lidská identita a způsoby jejího hledání a budování.	15
Zrod antropologie	16
2 Mytická antropologie	19
2.1 Antropologický rozměr mýtu	19
<i>Shrnutí</i>	25
<i>Ukázky z textů</i>	25
<i>Náměty k zamyšlení</i>	31
2.2 Mýtus v moderní reflexi.	32
<i>Mýtus jako archaická ontologie</i>	32
<i>Mýtus jako struktura</i>	34
<i>Mýtus jako promluva</i>	36
<i>Shrnutí</i>	38
3 Historická antropologická paradigmata	39
3.1 Člověk jako bytost rozumná a společenská – zóon logon echon a zóon politikon.	41
<i>Shrnutí</i>	49
<i>Ukázky z textů</i>	49
<i>Náměty k zamyšlení</i>	57
3.2 Člověk jako obraz Boží – imago Dei	58
<i>Shrnutí</i>	67
<i>Ukázky z textů</i>	67
<i>Náměty k zamyšlení</i>	71

3.3	Člověk jako myslící subjekt – ego cogito	72
	<i>Shrnutí</i>	80
	<i>Ukázky z textů</i>	81
	<i>Náměty k zamyšlení</i>	85
3.4	Na závěr metafyzických paradigmat – člověk jako bytost univerzální	86
	<i>Člověk je bytostí univerzální</i>	86
	<i>Shrnutí</i>	89
	<i>Ukázky z textů</i>	89
	<i>Náměty k zamyšlení</i>	91
4	Podoby moderní filosofické antropologie.	93
4.1	Člověk jako existence – ek-sistence	93
	<i>Víra.</i>	95
	<i>Úzkost</i>	96
	<i>Pravda</i>	97
	<i>Rozhodnutí a čin</i>	98
	<i>Vzdělání a výchova</i>	100
	<i>Shrnutí</i>	102
	<i>Ukázky z textů</i>	103
	<i>Náměty k zamyšlení</i>	113
4.2	Člověk chtějící a hodnotící – ens volens a homo mensura	114
	<i>Přehodnocení všech hodnot</i>	114
	<i>Život je nejvyšší hodnota</i>	116
	<i>Umění jako cesta poznání života</i>	117
	<i>Pojem nadčlověka a vůle k moci</i>	118
	<i>Shrnutí</i>	119
	<i>Ukázky z textů</i>	119
	<i>Náměty k zamyšlení</i>	123
4.3	Člověk jako bytost dějinná – homo historicus	124
	<i>Dějinné vědomí</i>	124
	<i>Kritika historického rozumu</i>	126
	<i>Dějinnost a individualita</i>	126
	<i>Obecné a jedinečné v dějinách – duch dějin</i>	127
	<i>Subjektivní a objektivní poznání</i>	128
	<i>Konkrétní – skutečný čas lidského života</i>	129
	<i>Koruptibilita života</i>	130
	<i>Diltheyovo pojetí světa</i>	131

	<i>Ontologie fenomenality</i>	131
	<i>Tlak vnějšího světa</i>	132
	<i>Tělo a svět</i>	133
	<i>Antropologický dualismus</i>	134
	<i>Lidské vztahy</i>	136
	<i>Člověk je dějinný</i>	138
	<i>O povaze pedagogické vědy</i>	139
	<i>Individuální a společenské hledisko ve výchově</i>	139
	<i>Vychovatelství jako životní způsob – intencionalita výchovy</i>	140
	<i>Pedagogický erós</i>	141
	<i>Analytické postupy ve výchově odvozené z teleologie duchovního života</i>	142
	<i>Výchova je vnitřně diferencovaný a vyvíjející se vztah</i>	143
	<i>Empatie</i>	144
	<i>Výchova založená na empatii</i>	146
	<i>Shrnutí</i>	148
	<i>Ukázky z textů</i>	149
	<i>Náměty k zamyšlení</i>	154
4.4	<i>Člověk jako bytost milující – ens amans</i>	155
	<i>Kontinuita života proti diskontinuitě vlastní člověku</i>	155
	<i>Duchovní osoba</i>	157
	<i>Člověk jako ens amans</i>	159
	<i>Emocionální život člověka</i>	160
	<i>Poznání, vědění a vzdělání v životě člověka</i>	162
	<i>Shrnutí</i>	174
	<i>Ukázky z textů</i>	175
	<i>Náměty k zamyšlení</i>	179
4.5	<i>Člověk jako osoba</i>	180
	<i>Dialog</i>	180
	<i>Individualita</i>	181
	<i>Osoba</i>	182
	<i>Setkání</i>	183
	<i>Výchova a výchovno</i>	184
	<i>Shrnutí</i>	187
	<i>Ukázky z textů</i>	187
	<i>Náměty k zamyšlení</i>	193
4.6	<i>Člověk jako bytost vyrábějící – homo faber</i>	193
	<i>Kritikové homo faber</i>	195

	<i>Technika</i>	196
	<i>Shrnutí</i>	198
	<i>Ukázky z textů</i>	198
	<i>Náměty k zamyšlení</i>	202
4.7	Člověk jako bytost hrající si – homo ludens	202
	<i>Světскost hry</i>	203
	<i>Typologie her</i>	205
	<i>Svod hry – korupce hry</i>	206
	<i>Shrnutí</i>	207
	<i>Ukázky z textů</i>	208
	<i>Náměty k zamyšlení</i>	213
4.8	Člověk je zvíře, které se umí smát (a plakat)	213
	<i>Smích bohů a lidí</i>	214
	<i>Komedie bytí</i>	215
	<i>Smích je hereze</i>	217
	<i>Smích a pláč jako formy exprese</i>	218
	<i>Tělo a tělesnost</i>	219
	<i>Excentrická pozice</i>	220
	<i>Smích jako sociální gesto</i>	221
	<i>Úsměv, smích a výsměch</i>	222
	<i>Radost a humor ve výchově</i>	223
	<i>Shrnutí</i>	225
	<i>Ukázky z textů</i>	226
	<i>Náměty k zamyšlení</i>	231
4.9	Člověk jako bytost vychovávající a vychovávaná – homo educans a homo educandus	232
	<i>Shrnutí</i>	241
	<i>Ukázky z textů</i>	242
	<i>Náměty k zamyšlení</i>	247
	<i>Seznam literatury</i>	249
	<i>Výběrový jmenný rejstřík</i>	259

Summary

To be human has always meant to care for one's existence, to be oneself. The book *Patterns of humanity* deals with how man has understood himself in a philosophical reflection since the ancient times and how these forms of self-understanding (referred to as *zoon logon echon*, *zoon politikon*, *imago Dei*, *ego cogito*, *ens volens*, *homo faber*, *homo ludens* etc.) have changed throughout history. It shows here from which of the widest contexts – the existence, the world, God, truth, thought – man derived his self-concept and how he finally pronounced the world, truth and himself to be his own creation. He has changed a holistic point of view for particularity, and instead of explaining himself from existence as a whole, he voluntaristically wants to understand the world from human activity or human thought. This feature, typical for modern philosophical anthropology, has had a fundamental influence on a range of humanities including pedagogy, and has shown in changed understanding of human activity – education and upbringing in particular. The author follows how the “patterns of humanity” project themselves into concepts of upbringing and how, from an original form of “caring for the spirit”, upbringing has become instrumental for the way man defines the world. She shows which routes have been taken by modern philosophical and pedagogical thinking of man as an educated and educating entity.

The attempt to delimit the philosophical principles of pedagogical anthropology leads us to the questions: is there a connec-

tion between the various forms of human self-understanding, and how is it projected into the concept of upbringing? How does man understand himself in the modern or post-modern ages? How can man be changed or influenced by upbringing? By looking for answers to these questions the author introduces the topics of philosophy of man and philosophy of upbringing to the reader.

The book is intended mainly for the students of pedagogic faculties or students of humanities and for all professionals oriented towards the issues of upbringing and education in a wider context. Methodically, each text is complemented by a summary, examples of original sources and questions to inspire deeper understanding.

Slovo autora

Tento studijní text znovuoživuje a znovuootevívá téma, jež je staré téměř jako lidská civilizace sama, téma člověka a možností jeho formování v procesu výchovy a vzdělávání. Kým jsme, kam směřujeme, jaký smysl má náš život? Je smysluplné hovořit o lidské podstatě, o lidské přirozenosti, o lidství vůbec? Co má společného sebeporozumění antického nebo středověkého člověka vyjádřené v antropologických paradigmatech s tím, jak člověk rozumí sám sobě dnes? Co lze na člověku změnit a ovlivnit výchovou a vzděláním? Jak sebe chápe člověk doby moderní, případně postmoderní? Tyto a další otázky nás uvádějí do filosofie člověka a filosofie výchovy, do filosofie jakožto živého řešení konkrétních problémů, jež se nás lidí, vychovávaných i vychovávajících, bezprostředně týkají; problémů, o nichž máme svou životní zkušenost a o nichž víme leccos odjinud, například ze speciálních věd a z uměleckých artefaktů.

Text je určen všem zájemcům o tuto problematiku ze strany odborné veřejnosti. Vzhledem k obsahovému zaměření je dále využitelný ve výuce zvláště na pedagogických fakultách, například v seminářích filosofické a pedagogické antropologie a jako úvodní a podkladový text pro kurzy filosofie výchovy, filosofie člověka apod. v rámci studií distančních a rozšiřujících.

Metodicky je každé z témat uvedeno informativním textem a shrnutím problémů a doplněno ukázkami z pramenné literatury, které nemají nahradit vlastní studium pramenů, ale spíše inspirovat k hlubší orientaci a zamyšlení o věcech člověka.

1 Úvod

Téma *člověk* začalo ve filosofickém myšlení vymezením základních antropologických paradigmat, tedy vzorců, v nichž se člověk stylizoval vždy ve vztahu k tomu, co ho přesahuje: ke kosmu (*zóon logon echon*), k Bohu (*imago Dei*), k přírodě (*animal rationale*). Tyto původní, archetypální podoby vymezení člověka vždy uvádějí, co máme jako lidé společné s ostatními bytostmi a čím se od nich odlišujeme. Antropologismus se tak stal integrální součástí filosofických, etických i teologických konceptů, ze své povahy však byl bezprostředně svázán a podroben rozvrhem ontologickým.

Vznik antropologie je záležitostí moderního myšlení. Formuje se tam a tehdy, když člověk sám sebe chápe jako východisko světa, kde si nárokuje konstituci světa a kde vytváří své vlastní specifické světy – svět umění, svět vědy, svět kultury, svět hodnot, svět dětí, svět mravní, svět práce a další.

Všeobecná antropologizace moderního myšlení, často mylně označovaná jako humanizace, otevřela ve filosofii prostor pro úvahy o bohatství, strukturovanosti a možnostech lidských světů, zároveň však vystavila filosofii konfrontaci s moderními poznatky exaktních věd i uměleckým ztvárněním tématu *člověk*.

Proč se ptáme

Člověk je od počátku svého ontogenetického i fylogenetického vývoje sám pro sebe tajemstvím a záhadou. Odpověď na otázku „Kdo jsem a jaké je mé místo ve světě?“ ho doprovází jako individuum od prvních dětských krůčků až do hrobu i jako člena lidského rodu od starověku až po současnost.

Prostá otázka „Co je člověk?“ vyžaduje odpověď jako neodbytné dítě, a to už přibližně po dva a půl tisíce let, po celou dobu kulturního vývoje evropské civilizace stále znovu a znovu. Vzpírá se prostým řešením a každá z dalších odpovědí, vymezení a definic vyvolává další otázky a ještě větší znepokojení. Otázka vyžaduje odpověď totiž nejen proto, aby uspokojila lidskou zvědavost, ale také aby vymezila a stanovila východiska lidského jednání, jež není bez zásadní sebereflexe vůbec možné.

Všechny zdánlivě prosté otázky začínající slovy „Co to je...?“, které tak často slyšíme u malých dětí, nejsou jen výrazem zvědavosti a touhou dovědět se něco o věcech a lidech kolem, ony jdou k jádru věci, chtějí proniknout k podstatnému, mají takřka metafyzický charakter, a tak nápadná podobnost naivních otázek dítěte a prvních filosofických otázek po počátku a podstatě bytí není náhodná. Mají k sobě blízko svými absolutními nároky. Rozdíl spočívá v motivaci. Zatímco zvědavé dítě chce vtáhnout bez rozlišení do obzoru svého světa co nejvíce věcí, lidí i poznatků a jeho otázka chce být za každou cenu zodpovězena, je filosofova otázka motivována otřesením toho předtím zdánlivě samozřejmého, které musí být znovu dotázáno i s vědomím,

že odpověď není lehká, samozřejmá, jednoznačná nebo vůbec možná, a přesto ji nemůžeme nepoložit. Neboť to, co nás znepokojuje a znejišťuje, chce být objasněno. Mohu sice jen tak pracovat, tvořit, vychovávat, ale nechci-li, aby se moje činnost stala pouze nahodilým utilitárním řešením naskýtajících se situací, potom musím v sobě nechat zaznít otázky typu: „Co je člověk?“, „Kým jsem?“, „Kam směřuji?“, „Jaké jsou mé lidské možnosti?“

Lidská identita a způsoby jejího hledání a budování

Fylogeneticky hledá člověk svoji identitu také v reflexi a jedním z nejpůvodnějších způsobů, jak sobě člověk v reflexi rozumí, byla vedle náboženství, etiky, vědy, politiky, práva či umění právě filosofie. Prostřednictvím reflexí člověk specifikoval, modifikoval a identifikoval sebe samého jako bytost myslící, mravní, společenskou, schopnou tvorby, schopnou ideace a objektivace¹⁾. Původní podoba filosofie tak, jak se zrodila ve starém Řecku, však nikdy nepředstavovala „jen“ nauku o člověku, nikdy nebyla jen antropologií. Měla vždy ambice zahrnout a pojmout především celek světa v jeho smysluplnosti jako fungující řád, uchopit počátek a podstatu bytí a teprve následně v tomto kontextu vymezit člověka a jeho možnosti, byla tedy především ontologií.

Hledání lidské identity a její formování však nebylo záležitostí pouhé reflexe, nýbrž především věcí lidského konání. Tento činný rozměr lidství měl nejružnější podoby, z nichž k nejvýznamnějším patří výchova. V ní se realizovaly a rozví-

1) Ideace znamená principiální porozumění povaze vlastní činnosti v nejširším kontextu. Člověk kriticky nahlíží povahu činnosti a nesplývá s ní. Objektivace znamená zpředmětnění nebo zvěcnění, jde o úkon lidského myšlení a jednání, v němž uvedenou objektivovanou věc předmítáme, tedy vytrhujeme ze stávajícího kontextu a přenášíme do souvislostí člověkem zvolených nebo předpřipravených.

jely nejenom faktické možnosti nedospělého člověka, ale i jeho začlenění a zakotvení do společenství. Výchovou se předávala kulturní tradice. Přestože starověké myšlení není a nemůže být antropologií, což platí analogicky i pro všechny další podoby metafyzického myšlení, vznikají v tomto prostředí základní paradigmata člověka. Vlastní moderní antropologie pak vzniká až u Kanta, s tendencí překonat metafyziku a vysvětlovat nikoli člověka z rozměru světa, ale svět z pohledu člověka.

Zrod antropologie

Pojem *antropologie* (z řec. *anthropos*, člověk) ve smyslu *věda o člověku* poprvé použil humanista O. Casmann. Antropologie jako samostatná věda vznikla v 18. století a byla původně spolu se zoologií a botanikou počítána mezi obory biologické. K tomuto jejímu zařazení přispěla především práce C. Linného *Systém přírody*, která člověka zahrnuje do živočišné říše, řadí ho mezi primáty a nazývá jej *homo sapiens* – člověk rozumný.

Antropologie jako přírodní věda o člověku studuje jeho původ, ontogenetický a fylogenetický vývoj, zabývá se vznikem lidských ras a typů. Jedná se o tzv. fyzickou nebo biologickou antropologii.

Vedle výrazně biologizujících tendencí se objevily snahy nahlížet specifičnost člověka nikoli z hledisek fyziologických rysů a biologických odlišností, ale prostřednictvím kultury a společnosti. Vznikla tak kulturní a sociální antropologie.

Paralelně s těmito exaktními podobami, ať už biologicky, sociologicky, či kulturně orientované antropologie, vznikla na počátku 19. století antropologie filosofická a v návaznosti a úzkém vztahu k ní antropologie pedagogická.

Základy filosofické antropologie položil Immanuel Kant, který ve svých přednáškách o logice z roku 1800 zformuloval ústřední otázky filosofie: „Co mohu poznat?“, „Podle čeho mám jednat?“,

„V co mohu doufat?“ Tyto otázky po poznání, mravnosti a víře podřídil poté jedné jediné otázce: „Co je člověk?“²⁾

I když je podle Kanta tato otázka v pozadí celého filosofování, nikde na ni sám nedává explicitní odpověď. Proč tomu tak je, se můžeme dočíst v Kantově práci *Antropologie v pragmatickém ohledu*.³⁾ Bezradnost, se kterou stojíme před tajemstvím sebe samého, souvisí s lidskou přirozeností samotnou. Neboť čím více toho o sobě víme, tedy o svých biologických pochodech, látkových výměnách, psychických pohybech, motivaci v rozhodování, své historii či sociálních útvarech, do nichž se sdružujeme, tím bezradněji stojíme před úkolem odpovědět na to, kým jsme. A to je situace překerná nejen pro teoretickou reflexi, ale především pro jednání a praxi, jež si kromě sebereflexe klade za úkol přímo formovat a ovlivňovat vývoj člověka.

Obtíž odpovědět na otázky „Kým jsem?“ a „Kdo je člověk?“ souvisí s tím, co vlastně lze od odpovědi očekávat, jaká odpověď nás může uspokojit. Je to chemický vzorec kyseliny deoxyribonukleové, která tvoří základ našich genů, či konstatování, že člověk je bytostí svobodnou, nadanou rozumem, obdařenou nesmrtelnou duší, nebo člověkem vyrábějícím (*homo faber*), hrajícím si člověkem (*homo ludens*), člověkem symbolickým (*homo symbolicus*), člověkem skrytým (*homo absconditus*) atd.? Kant hovoří o základním dualismu hledisek, který charakterizuje každé antropologické tázání. Jedním je hledisko fyziologické, druhým pragmatické. Fyziologické zkoumání se vztahuje k tomu, co z člověka činí příroda, pragmatické k tomu, co ze sebe člověk činí nebo může učinit sám jako svobodně jednající bytost. Kant se pokusil tato dvě určení spojit a důsledně pojímal člověka jako občana dvou světů – světa přírodního a světa mravního.

2) KANT, I.: *Logik*. Königsberg 1800, str. 26.

3) KANT, I.: *Antropologie in pragmatischer Hinsicht*. Hamburg: Meiner 2000, str. 3.

To je také jeden ze základních rysů filosofického antropologického myšlení. Filosofická antropologie vzniká tam a tehdy, kde člověk sám sebe chápe jako východisko světa, měřítko jeho řádu, jeho hodnot, nárokuje si svět sám pro sebe nebo konstituuje vlastní svět (svět mravní, svět hodnot, svět hry, svět techniky, svět práce). Novověká antropologie nutně vyžaduje odklon od základního tradičního, metafyzického způsobu myšlení, znamená odklon od ontologických témat, projevuje se naopak důrazem novověkého myšlení na gnozeologii a etiku. Proto nemůžeme hovořit o antické, středověké ani raně novověké antropologii, i když právě zde došlo k zformulování základních paradigmát pojetí člověka, která se vždy znovu zpřítomňují v každé antropologické reflexi.